

Источники и литература:

1. Набиева У. «Деде Коркуд»: с эпического репертуара к рукописи / У. Набиева. – Баку, 2007. – на азерб. яз.
2. Короглы Х. О книге и её создателях / Х. Короглы // Книга отца нашего Коркута. Огузский героический эпос / пер. А. Ахундова. – Баку, 1989. – С. 5-15.
3. Гаджиев А. «Китаби-Деде Коркуд» и традиции тюркского героического эпоса / А. Гаджиев // Язык и литература. – Баку, 1993. – № 2 (20). – С. 74-76.
4. Набиева У. О географии и архитектонике «Китаби-Деде Коркуда»: учеб. пособие / У. Набиева. – Баку, 2010.
5. Китаби-Деде Коркуд / сост., транскрип., адаптир. текст и предисл. : Ф. Зейналов, С. Ализаде. – Баку, 1988. – 265 с. – на азерб. яз.
6. Книга отца нашего Коркута. Огузский героический эпос / пер. А. Ахундова. – Баку, 1989.
7. Короглы Х. Огузский героический эпос «Книга моего Деде Коркуда» / Х. Короглы, А. Набиев // Азербайджанский героический эпос. – Баку, 1996. – С. 41-95.
8. Короглы Х. Огузский эпос и эпическая традиция (сравнительный анализ) / Х. Короглы // Типология народного эпоса. – М., 1975. – С. 64-81.

Сеитваниева Г.Ю.

УДК 821=512.145-34

А.С. АЙВАЗОВНЫНЪ ЭДЕБИЙ АСАБАЛЫГЪЫНДАН (А.С. АЙВАЗОВНЫНЪ «ЭСАРЕТ КЪУРБАНЛАРЫ» (ЭБЕВЕЙНЛЕРЕ ИБРЕТ) ИКЪЯЕСИНЕ ДАИР)

ИЗ ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ А.С. АЙВАЗОВА (О РАССКАЗЕ А.С. АЙВАЗОВА «ЭСАРЕТ КЪУРБАНЛАРЫ» (ЭБЕВЕЙНЛЕРЕ ИБРЕТ))

Внимание читателя предлагается ранее неизвестное произведение А. С. Айвазова «Эсарет къурбанлары» (Эбевейнлере ибрет) («Жертвы неволи» (Урок родителям)), опубликованное в 1907 году в Бакинском журнале «Фюйузат» (Прогресс). В статье определено место произведения в истории крымскотатарской литературы конца XIX -нач. XX века, проделан сравнительный анализ ряда произведений, посвященных женской проблеме. Художественный анализ произведения позволяет выявить основную идею рассказа.

Макъалемизнинъ серлевасында бельгиленген мевзу, занымызджа, айры диккъьаткъа ляйыкъ. Башта бир, А.С. Айвазовнынъ «Эсарет къурбанлары» эсери окъуйджылыргъа белли олмагъаны, экинджи ден исе, онынъ эдебиятымыздаки ерини бельгилемек джеэтинден меракълы олгъаны ичюн дир. Ишбу икяе, Баку шеэринде нешир олунгъан «Фюйузат» (Прогресс) журналында 1907 сенеси басылып чыкъкан сонъ, не къырымтатар, не де башкъа неширлерде басылгъан, онынъ акъкъында эдебиятымызда малюмат язылмады десек, янълышмамыз. Шу себептен, мезкюр мевзу гъает актуаль. Сонъки вакъытларда А. С. Айвазовнынъ аяты ве фаалиети акъкъындаки малюматларда мезкюр икяеси онынъ эдебий эсерлери сырасына кирсетилип, тек серлевасы косътериле. Атта эсернинъ жанры биле айдын дегиль эди. (Месея, Д.П. Урсу бу эсерни публицистик эсерлери сырасына кирсете). Шимди, бу эсерни мейдангъа чыкъармакъле, муэллифнинъ иджадий асабалыгъы ве эдебиятымыз тарихында туткъан ерини бельгилемек - тедкъикъатымызнынъ эсас макъсады олду.

Окъуйджынынъ диккъъатына теклиф олунгъан малюмат Азербайджан Илимлер Академиясы Меркезий ильмий китапханесининъ хадимлеринен бир къач сене девамында олгъан мектюплешемиз ве ильмий тедкъикъатымызнынъ бир нетиджесидир. Къайд этильмеси муим ки, Азербайджан Илимлер Академиясы Меркезий ильмий китапханесининъ фондларында сакъланып къалгъан «Эсарет къурбанлары» икяенен бир сырада А.С. Айвазовнынъ бир къач публицистик эсерлери де басыла. Бу эсерлери онынъ эдебий асабалыгъыны текмиллеп, келеджектеки айры тедкъикъатларнынъ мувуларыны тешкиль этип, миллий публицистикамыз саасында джиддий малюмат эльде этильмесине земин оладжакътыр.

XIX асырнынъ сонъу XX асырнынъ башындан башлап та йигирминджи сенелернинъ башына къадар укъукъсыз къадын – къызларнынъ аятыны акс эткен эсерлер къырымтатар эдебиятында муайен ер тутып башлай. «Алемнинъ ярысы», «инсанлыкънынъ ярысы» [б.с.95] деп таныгъан ве мусульман къадынларынынъ шерият боюнджа укъукъларыны анылаткъан ве къорчалап кельген И. Гаспринский, ичтимаий яшайшымызда юзь берген меселелернен бир сырада, мусульман къадынларынынъ шерият нокътаи назардан кениш акъ-укъукъларыны къайтармакъ, оларнынъ арасында окъуманынъ заруриетини косътермек киби меселелерни макъалелеринде ве бедий эсерлеринде котерген. И. Гаспринскийнинъ бакъышлары ве фикирлерине якъынлыкъны XX асырнынъ биринджи черигинде иджат эткен языджыларымызнынъ эсерлеринде сезмек мумкюн. Энди белли олгъан А.С. Айвазовнынъ «Эсарет къурбанлары» икяеси, А. Чергеевнинъ «Такъдир» поэмасы, О. Акъчокъракълынынъ «Татар къадынынынъ эфкъары» шири, У.Ш. Тохтаргъазынынъ «Валиделернинъ хаяты», Дж. Сейдаметнинъ «Унутылмаз козьашлар», У. Балатуковнынъ «Айше ханым», М. Нузетнинъ «Бир койлю къызнынъ агъызындан» эсерлери шу джумледен дир.

Даа якъын вакъытта эдебият саифелеринде къадын - къызларнынъ бахытсыз аятына багъышланып язылгъан екяне эсер деп танылгъан А. Чергеевнинъ «Такъдир» поэмасы, мында котерильген меселе ве онынъ чезилиши ёлунен, усулынен айырылып тургъан ве диккъъатымызны зияде джелъп эткен эсер эди.

Эсас къараман олгъан - Эсма адетлернинъ къурбаны олып, аяткъа олгъан арзулары, ираде ве дуйгъулары сѣндерильген сонъ, зезр ичип, озюни эсирликтен къуртара. Реаль аятнынъ векили олып, озь бахтыны корчалап оламагъан, башкъа ёл - олюм ёлуны ляйыкъ корьген образ оларакъ уйдурылгъан. А.Чергеев адден тыш, сонъ дередже усуллардан бирини къуллана – гунасыз яш къызнынъ олюминен екюнленген бир вакъианы уйдур. Яни о меселенинъ джидийлиги, мурекеплиги узеринде тюшондирджи, джемиет тарафындан аль этильмесине давет эткен сюжеттир.

«Эсир къурбаны» мотиви Асан Сабри Айвазовнынъ «Эсарет къубанлары» икяесинде де ишленилип кельмекте. Эсернинъ серлевасы дикъкъатымызны зияде джелъп этмесининъ себеби де астында экинджи серлеванынъ къоюлмасыдыр - «эбевейнлере ибрет» (ана-бабаларгъа ибрет - Г. С.).

Муэллиф адындан тариф этильген вакъиалар Къырымнынъ дженюбинде ерлешкен койлернинъ биринде олып кече. Эсернинъ баш къараманы – яш къыз Саниха. Эсер Саниха ханымнынъ бабасы олгъан - Асан агъа тарафындан къызы Нури эфендиге нишанланмасы ве бир афтадан дюгюнлери (тойлары – Г.С.) япыладжагъы акъкъында бильдирилмесинден башлана. Асан агъа керимесининъ пек бахтлы оладжагъына эмин. Оны зенгин инсангъа береджеги гъает хошнут къалдыра. Амма Саниханынъ къайгъылы, гъамлы алы анасы - Акифе ханымны раатсызлай. Анасына дертлерининъ себеплерини анылатаджакъ олгъан Саниха, анасындан: «... Эмин ол, къызым, пек месуд (бахтлы - Г.С.) олурсынъ. Бени де раметли бабам бильмедигим бир адама сатмышты. Иште йигирми сенеден бери бабанъла яшамакътайым... эхл-и сервет ве асалет (сой соп темизлиги - Г.С.) сахиби бир аиленинъ къызы йине сахиб-и сервет (зенгинлик - Г. С.) ... бир адамын огълуна зевдже (апай - Г. С.) олмалыдыр» киби джевабыны ала... Саниханы анылайджакъ къальплер, эшитеджек къулакълар тапылмай. Ходжагъа «эсир» олып баргъан Саниха, чокъгъа бармай, «Макъсад-ы аят махв олурса, яшамакъта не лезет вар?» - диерек, озюни сувгъа ташлай... «Саниханынъ узун сачлары су узеринде далгъаланмакта эди. Булутлар арасындан къургулып чыкъгъан къамер-и мюнир (ай – Г.С.), бутюн умют ве эмеллерини терк этмиш ренксиз чересини тенвир (айдынлатмакъ, ышыкъландырмакъ – Г. С.) идиёрды. Саниха ханымнынъ чересинде бутюн алям ве истырабат (азаплар – Г. С.)... сюкюнет-яб (сюкюнет – Г. С.) олдугъы, севда ве эмеллерининъ бутюн-бутуне сѣндоги пек ачыкъ корюнюёрды ...».

Кене де гунасыз яш къызнынъ олюминен екюнленген бир вакъиа косътерильген. Окъуйджыларны эеджангъа кетирип, дикъкъатыны зияде джелъп этип, муэллиф бу меселеге джидий янашкъаныны, бойле аркетлернинъ себеплерини теренден огренмек кереклигини, онынъ чезилюв ёлларыны тапмакъ кереклигини бильдирген сюжет уйдур. А С Айвазовнынъ эсеринде балаларнынъ тербиеси, буюк несильнинъ балаларнынъ тасиль алмаларына мунасебетлери ве бу меселеде балаларнынъ огюнде олгъан борджлары, джемиетимизде шерият къанунларына нисбетен адетлерининъ устюн турмасы киби меселелер котериле, аилелерде балаларнынъ янълыш адымларына, аркетлерине себепчи ве джевапкъар олгъан ана-бабалар, оларнынъ месолиетликлери акъкъында сѣз юрютиле. Керчектен, эсернинъ экинджи серлевасында къайд этильгени киби, ана-бабалар ичюн ибретли сюжеттир.

Умют этемиз ки, А. С. Айвазовнынъ дигер эсерлери де тапылып, миллий эдебий хазинемизни байытыр. Бугунде-бугунъ, мезкюр эсер арап уруфатындан чевирилип, эсерде расткельген къыйын сѣзлернинъ изаатлары берилип (180 сѣзнинъ изааты), айыры макъале оларакъ неширге азырланды. Шимди исе окъуйджынынъ дикъкъатына къыскартылгъан варианты теклиф олун.

Эсарет къурбанлары (Эбевейнлере ибрет)

Айлы бир гидже иди. Языханемин иттисалында эр тарафа незарет-и кямилеси олан кучюк балконда отурыёрдым. ...Къамер мюнир лятиф зиясыле - ...Къырымнынъ дженюбиндеки сыра дагълары афакъа ...«Ай-Петри»йи Бахр-и сиях сахиллерини тенвир идиёрды. Къаршымда олдукъча мукеммель ве мунтазам бир ханенинъ икинджи къаттаки буюк салонында бир зияфет верилиёрды ки, бу зияфет хенюк нишаны акъд идилен Саниха ханымнынъ шериф ве бахтиярлыгъына оларакъ, педери Хасан агъа тарафындан олунуёрды...Зияфетин хитамында Хасан агъа хазыруна ... керимесининъ пек месуд ве бахтияр оладжагъыны ве дамады оладжакъ Нури эфендининъ сервет ве саманындан, ахлякъ ве табиатындан узун-узадийе бахс идерек, келеджек афта дюгюнлери иджра къылынаджагъыны бильдирди...

Яры гидже вакъты олмышты ки, кендисинде нишаны акъд идилип, зияфет верилен салоннынъ сагъ джеэтиндеки кучюк бир оданынъ пенджереси ачылды. Саниха ханым назик ве дитрек эллериле пенджеренинъ ортюлерини къалдырды... ич бир шей теселли идемедиги козьлерининъ бакъышындан, назарынынъ умютсизлигинден шойле-бойле анылашылыёрды. Аджеба, не дошюниёрды... «Ах, бу эсарет!..» сѣзлери пек атешли оларакъ Саниха ханымнынъ агъзындан дѣкюльди, ...аджы бир сесле: «Ах, мефтуну олдугъым Ремзиджигим! Сенинъ перестиш идер ...севдигинъ Саниха, кендисинден пек нефрет иттигим Нуринынъ агъуш-ы гъаддаранесине атыладжакътыр», - диерек, юзь устю йыкъылды. Аджы-аджы агъламагъа башлады.

Саниханынъ бу калъблер парчалаян ферьяды, валидеси Акифе ханымнынъ къулагъына акс итмиш олмалыдыр ки, еман Саниха ханымнынъ одасына етишти...Маса узеринде олан лампайы якъаракъ: «Къызым! Бир раатсызлыгъынъмы вар? ...Хастамысынъ? Ёкъса нишанлынъ тарафындан кетирилен энтарилик къумашлары, герданлыкъ алтынларын бегенмединъ...Сѣйле, къызым, нень вардыр?..»

Саниха:-Агъладыгъым ичдир, валидеджигим! Къадынлар нейе агълая билерлер? Эсаретимизе дегильми? Иште, бен де эсаретиме агълыёрум!..

Акифе: - Къызым, бу эсарети нереден чыкъардынъ... (Саниха валидесининъ сѣзюни кесерек) «Эсире олмасам, бени эсир киби сатармыдынъыз. Хаятымы, саадетими Нури эфендининъ серветине къурбан

идермидинъиз...» - диерек даа шиддетли агълар... Акъшам бабам бир инсан туджджары кесилерек, бени ич корьмедигим, бильмедигим бир эсирджийе сатар киби сатты. «Бабачыгъым! Бен о адамы бильмиёрым. Бельки онынъле имтизадж идедем, риджа идерим, бени вакът-ы джеалетте эсир сатар киби сатмайынъыз» - дие аякъларына къапандысам да, не сен ве не педерим бени динълемединъиз. ... бабам: «Эбевейнге къаршы адем-и итааты де мектептеми огрендинъ? Бен сенинъ бабанъ дегильмийим, киме истер исем онъа веририм, сесинъи чыкъарма» киби техдиткъаране текдирлер иле банъа агъыз ачтырмады. Бени эсир киби сатты. Иште агъладыгъым, бир такъым ызтырабат-и шедиде алтында эзильдигим - бу акъарете, бу эсарете, бу укъукъсызлыгъадыр.

Саниха, валидесининъ къучагъына атыларакъ: «Ах, аннечигим! Бен башкъасыны севиёрум...» - дие йыкъылып. Валидесининъ аягъына къапаныр.

Акифе: - Кими севиёрсунъ?

Саниха: - Мектеб муаллими Ремзи эфендийи...

Акифе: - Насыл Ремзи эфенди? Къызым? Сен делирдинъми? Отуз рубле айлыкъ алан бир мектеб ходжасыле яшамакъ къабильми? Хайыр, эвлядым! Бабанъынъ неджабетни... чыплакъ бир муаллимемиде идеджексинъ?..

Саниха ханым: - Эвет, онъа алякъам вар. Ремзи эфендийи севиёрум! Бен издиваджда серветтен зияде мухаббет арарым...

Акифе ханым: - Къызым, бу ... бир чоджукълыкътыр. Кечер гидер.

Саниха: - Инсан екигерини корьмеден, ахлякъ ве табиятны огренмеден эвленмек, бендже, хамакъаттыр: беним фикримдже, дюньяда эр къыз ве огъланнынъ энъ буюк акъкы – истедиклериле, мухаббет иттиклериле тееххюль итмектир..., зевкъинъ урийет тенсибине мюдахале итмек, рухун имтизадж табиисине къарышмакъ - энъ буюк бир адалетсизлик, ... зулумдыр!

Акифе: - Демек, сен Нури эфендие вармайджакъсынъ?

Саниха: - Эсир оларакъ вараджагъым. Зевдже оларакъ дегиль я.

Акифе дивара асылы саата бакъаракъ: «Сабах олуёр, сен бираз ят ую да, ярын къонушырыз диерек»- чыкып гидер. Саниха ханым валидесининъ аркъасындан къалкъаракъ, къапыйы килитледи. ... Шаркъ тарафы агъармагъа башладысе де, кок юзюнде пейда олан мазлум булутлар шефакъын зиясына мания олуёрды.

* * *

Саниха ханымын дюгюни иджра этильдиги там ики афта олмыш эди ки, муаллим Ремзи эфенди интихар /озюни ольдюрмек – Г. С./ итмишди. ... Вакътаки бу мюджиш хабер Саниха ханымын къулагъына улашты. ... «Макъсад-ы аят махв олурса, яшамакъта не леззет вар?» - диерек, къулакъларына «Интихар» сёзю акс этмеге башлады. ... Саниха ханым бир усул иле Нури эфендининъ къонагъындан фирар этти. Яни, айлы бир гидеде Къара денъиз севахилиндеки къаяларын бирисининъ узерине отурды, назик ве заиф эллерини екигерине доларакъ, музтарибане дюшюниёрды. ... Мерхаметсиз Бахр-и Сиях эр насыл исе, заваллы Санихайы кенди къарына догъру чекти. Бир черйек саат сонъра, аркъа устю денъиз узерине чыкъаракъ, гидженинъ сюкюнети ичинде акъынтылара ... олан Саниханынъ узун сачлары су узеринде далгъаланмакта эди. Булутлар арасындан къургулып чыккъан къамер-и мюнир, бутюн умют ве эмеллерини терк этмиш ренксиз чересини тенвир идиёрды. Саниха ханымын чересинде бутюн алям ве истырабат гъумум ве экдарын сюкюнет-яб олдугъы, севда ве эмеллерининъ бутюн-бутюне сёндюги пек ачыкъ корюнюёрды: Аджеба, Къара денъизин гирдаб ве сийябелери заваллы Санихайы нерейе готуриёрды? Мюсават алеминдеки урриетине. Атеш-и ашкъыле огъруна феда-йы джан иден Ремзининъ агъуш-ы висалине!..

Къулланылгъан эдебият:

1. Айвазов А. С. Ватана хызмет / А. С. Айвазов // Ватан хадими. – 1906. – майыс 1.
2. Айвазов А. С. Къадынлыкъ ве къадынларнынъ эхемиети / А. С. Айвазов // Фюйузат. – 1907. – № 25. – С. 415-416.
3. Айвазов А. С. Талим-и этфал меселеси / А. С. Айвазов // Фюйузат. – 1907. – № 13. – С. 200-203.
4. Айвазов А. С. Хаят-и айле ве айледжилеримиз / А. С. Айвазов // Фюйузат. – 1907. – № 10. – С. 155-159.
5. Айвазов А. С. Эсарет къурбанлары / А. С. Айвазов // Фюйузат. – 1907. – № 17. – С. 262-265.
6. Гъафаров С. Исмаил бей Гаспринский. Тарихий-публицистик очерк / С. Гъафаров // Йылдыз. – 1990. – № 5. – С. 87-106.
7. Къырымтатарджада къыйын сёзлер (тахаллюслер лугъаты) / Тертип эткен И. А. Керим. – Акъмесджит : Таврида, 2006. – 176 с.
8. Османлыджа-тюркче ансиклопедик лугъат / сост. Ферит Девеллиогълу. – Анкара : Айдын китабеви яйнлары, 1997. – 1195 с.